

Van vervreemding tot verzet in post-conflict samenlevingen

Slachtoffermobilisatie in functie van sociale rechtvaardigheid

Eva Willems & Mijke de Waardt

Inleiding

In de periode na de Tweede Wereldoorlog ontstond binnen het westerse denken een slachtofferidentiteit die als universeel beschouwd wordt. Schending van fundamentele rechten en hieruit volgend psychologisch trauma vormen de belangrijkste pijlers van deze identiteit (Fassin & Rechtman, 2009). Dominante debatten over slachtofferschap hebben zich mede hierdoor voornamelijk toegespitst op de emotionele impact van specifieke vormen van victimisatie op het leven van individuele slachtoffers. Een breed gedeelde opvatting binnen deze debatten is dat traumatische gebeurtenissen een 'voor' en een 'na' creëren. Deze zienswijze leidde tot een toenemende interesse in hoe deze temporele breuk kan leiden tot vervreemding tussen enerzijds het slachtoffer wiens identiteit onlosmakelijk verbonden is met zijn of haar unieke ervaring, en anderzijds de sociale omgeving die deze ervaring niet deelt en dus niet kan begrijpen.

In vele contexten waarin rechten massaal geschonden worden, bijvoorbeeld als gevolg van (burger)oorlogen, genocide, of repressieve politieke regimes, duiden deze schendingen voor het slachtoffer echter niet noodzakelijk op een breuk, dan wel op continuïteit met het verleden. Wanneer grootschalige victimisatie plaatsvindt in contexten die gekenmerkt zijn door grote structurele ongelijkheid, in de vorm van historisch gewortelde sociale breuklijnen op basis van bijvoorbeeld gender, klasse of etniciteit, dan hoeft het slachtoffer niet langer de uitzondering op de regel te vormen. Hij of zij is in dat geval omringd door een gemeenschap gevormd door ervaringen van onrecht die zich door de tijd heen opgestapeld hebben, en zich genesteld hebben in de collectieve identiteit van een familie, gemeenschap of natie. Een dergelijke benadering die de structurele maatschappelijke inbedding van slachtofferschap benadrukt, staat haaks op de gangbare strafrechtelijke omgang met rechtenschendingen waarbij dader, slachtoffer en de criminele feiten geïsoleerd worden in de rechtszaal, op veilige afstand van de rest van de samenleving, en deze rechtenschendingen beschouwd worden als uitzondering op de regel. In contexten waar er sprake is van grootschalige en/of langdurige mensenrechtenschendingen vervalt echter die veilige afstand en ontwikkelt slachtofferschap zich niet uitsluitend op basis van één specifieke gebeurtenis, maar in samenhang met historische en maatschappelijke processen die de individuele levensloop overstijgen.

In deze bijdrage belichten we sociale mobilisatie door slachtoffers in samenlevingen die getekend zijn door grootschalige mensenrechtenschendingen om beter te bevatten hoe victimisatie collectief begrepen en ingezet wordt in zulke postcon-

flict- of postdictatoriale contexten. Wat zijn de drijfveren voor mobilisatie van slachtofferorganisaties en welke eisen en belangen schuiven zij naar voren? Door verder te kijken dan het individuele getraumatiseerde en vervreemde slachtoffer wordt een gelaagdheid zichtbaar die ons in staat stelt om te begrijpen hoe slachtofferschap in sommige samenlevingen gemobiliseerd wordt in relatie tot, en ingezet wordt in functie van, een bredere gemeenschap en een breder politiek verhaal: een verhaal van verzet tegen ongelijkheden die de weg effenden voor victimisatie. Deze collectief georganiseerde slachtofferorganisaties ontstaan naar aanleiding van een bepaalde periode van grootschalige victimisatie in het heden of verleden, maar reflecteren tegelijkertijd een behoefte aan politieke invloed om de toekomstige samenleving sociaal-economisch en cultureel gelijkwaardiger in te richten. Naast justitiële gerechtigheid door middel van het retributieve strafrecht speelt met andere woorden ook sociale rechtvaardigheid een cruciale rol in de eisenpakketten van slachtoffers in postconflictsamenlevingen. Het is door middel van deze processen van vaak jarenlange mobilisatie en belangenbehartiging dat slachtoffers, vanuit een collectief perspectief, hun ervaringen en grieven naar de publieke sfeer verplaatsen en politieke actoren worden (García-Godos, 2013; Druliolle & Brett, 2018). Daarmee overstijgen ze de temporele en technocratische kaders waarbinnen processen van overgangsgerechtigheid zich afspelen (Kovras, 2017).

Alvorens we nader ingaan op drijfveren voor grassroots mobilisatie door slachtoffers in postconflictsamenlevingen is het echter noodzakelijk deze in het eerste deel van het artikel kort te situeren binnen bestaande debatten omtrent de constructie van slachtofferidentiteiten, alsook participatie van slachtoffers in periodes van politieke transitie en zogenoemde overgangsgerechtigheid.¹ Daarnaast verduidelijken we hoe onze inzichten aansluiten bij debatten over *distributive* en *transformative justice* anderzijds. Deze theoretische reflecties in deel 1 lichten de huidige *Zeitgeist* toe waarbinnen de potentiële politieke rol van slachtofferorganisaties best begrepen kan worden, en tonen aan hoe slachtoffermobilisatie mede gevormd wordt door de sociaal-economische context waarin rechten geschonden worden. Het is vanuit deze achtergrond dat we vervolgens de mobilisatie van slachtoffers verder bestuderen in deel twee.

De beschouwingen in dit artikel zijn gestoeld op inzichten die verworven werden tijdens verschillende episodes van empirisch onderzoek met slachtoffers van massale mensenrechtenschendingen in Peru, Guatemala, Cyprus en Noord-Ierland verricht door de auteurs in het kader van verschillende onderzoeksprojecten. Tijdens de respectievelijke onderzoeken lag de focus steeds op slachtoffers van massavictimisatie en de eisen die ze formuleren in hun grassrootsorganisaties.

Door in dit artikel beweegredenen van slachtoffers om zich te mobiliseren te illustreren met voorbeelden uit vier landen gekenmerkt door diverse contexten van overgangsgerechtigheid en historisch onrecht kunnen we uiteenlopende vormen

1 In de afgelopen drie decennia is *transitional justice* of overgangsgerechtigheid een belangrijk praktijk- en studiegebied geworden dat tot doel heeft de omgang met het verleden te bewerkstelligen en begrijpen in samenlevingen die periodes van massale mensenrechtenschendingen hebben meegemaakt tijdens een oorlog, intern conflict of een autoritair regime. De zogenoemde mechanismen van overgangsgerechtigheid kunnen onder andere bestaan uit waarheidscommissies, (oorlogs)tribunalen, reparatieprogramma's, en herinneringsinitiatieven.

van, en drijfveren voor, grassroots slachtofferactivisme ten tonele brengen. De aangehaalde voorbeelden moeten daarom in de eerste plaats als illustratief eerder dan exhaustief bewijsmateriaal beschouwd worden. Het empirisch materiaal uit de verschillende contexten stelt ons in staat een typologie van drijfveren voor sociale slachtoffermobilisatie te schetsen, maar een comparatieve gevalstudie ligt buiten het opzet van dit artikel, dat in de eerste plaats een conceptuele bijdrage over slachtoffermobilisatie wil leveren. Wat opvalt in de desbetreffende voorbeelden is hoe slachtoffers, verenigd in *community based* of *grassroots organisations*, zogenoemde basisorganisaties, claims maken die verder gaan dan psychologische steun zoeken bij lotgenoten, of herstel eisen voor de individuele ervaringen van massavictimisatie van de respectievelijke groepsleden. Hoewel deze zaken een belangrijk onderdeel vormen van de eisen van veel slachtofferorganisaties, zien we in de aangehaalde voorbeelden dat ook bredere vormen van rechtvaardigheid en het sociaal-economische welzijn van een hele gemeenschap centraal staan in de redenen voor mobilisatie.

Op basis van de voorbeelden uit Peru, Guatemala, Cyprus en Noord-Ierland onderscheiden we in deel 2 drie verschillende drijfveren voor mobilisatie die aantonen hoe het grassroots activisme van slachtofferorganisaties ten dienste kan staan van bredere maatschappelijke doeleinden: het uiten van wantrouwen in de politiek en het strijden tegen een onrechtvaardige samenleving, het vervullen van de primaire levensbehoeften van slachtoffers en hun naasten (humanitaire hulp in de vorm van bescherming, voedsel, onderdak en onderwijs voor kinderen), en het op de agenda plaatsen van vrouwenrechten. In de conclusies, ten slotte, reflecteren we over de meerwaarde van onze bevindingen voor een beter begrip van slachtofferschap door de aangehaalde empirische voorbeelden terug te koppelen naar debatten over slachtofferidentiteit, slachtofferparticipatie in processen van overgangsgerechtigheid, en structurele ongelijkheid in postconflictsamenlevingen.

Methodologie

Auteur 1 verrichtte tussen 2014 en 2018 185 interviews met overlevenden van het Peruaanse intern gewapend conflict in verschillende dorpen op het platteland in de regio Ayacucho, evenals participatieve observatie met slachtofferorganisaties in Ayacucho en Lima. De inzichten in dit artikel zijn daarnaast gebaseerd op het lopende comparatieve onderzoek (2021-2023) van auteur 1 naar de rol van slachtofferorganisaties in het afdwingen van reparatieprogramma's in de context van overgangsgerechtigheid in o.a. Noord-Ierland en Guatemala. In het kader van dat onderzoek verrichtte ze achttien interviews met leden van slachtofferorganisaties in Belfast, Derry, Bangor, Lisnaskea, Lisburn en Rathfriland gedurende één maand van veldonderzoek in 2021; alsook archiefonderzoek naar slachtofferorganisaties in Guatemala op basis van de collectie van het Ibero-Amerikaans Instituut in Berlijn in 2021 en 2022.

Auteur 2 verrichtte tussen 2009 en 2014 etnografisch veldonderzoek met drie verschillende soorten slachtofferorganisaties (familieleden van onwettig vastgehouden personen, familieleden van verdwenen personen, en binnenlandse ontheem-

den) in de Peruaanse steden Lima, Ayacucho en Huancayo, alsook de andere organisaties in het netwerk van deze verenigingen. Naast de dagelijkse participatieve observaties die ze bij iedere organisatie gedurende drie maanden verrichtte, nam ze ook diepte-interviews af met zestig leden van de drie slachtofferorganisaties en veertig professionals uit het netwerk van de drie organisaties. Daarnaast wordt verwezen naar bevindingen uit onderzoek van auteur 2 naar herstelmaatregelen die toegekend zijn door internationale mensenrechtenhoven aan overlevenden van massageweld in Cyprus en Guatemala. Tussen 2018 en 2020 werden in beide landen diepte-interviews afgenomen met zestig slachtoffers, waarvan dertig wel en dertig geen recht hadden op reparaties. Ook werden er verschillende slachtofferorganisaties bezocht zowel in Cyprus in 2018 en 2020, als in Guatemala in 2019.

1 *Slachtoffermobilisatie in postconflictsamenlevingen: theoretische reflecties*

In dit eerste deel van het artikel schetsen we het conceptuele kader dat de huidige *Zeitgeist* toelicht waarbinnen de potentiële politieke rol van slachtofferorganisaties het best begrepen kan worden. Het is vanuit deze achtergrond dat we de mobilisatie van slachtoffers verder bestuderen in deel twee. Eerst lichten we kort het naoorlogse westerse denken in verband met de universalisering van slachtofferschap toe, om vervolgens de brug te maken naar het ontstaan van een passieve en apolitieke slachtofferidentiteit, de centraliteit van deze identiteit in processen van overgangsgerechtigheid, en de hernieuwde aandacht voor slachtofferparticipatie naar aanleiding van de zogenaamde *victims' turn*. Dan gaan we dieper in op het ontstaan van slachtofferorganisaties in postconflictsamenlevingen, en verduidelijken we waarom we deze het best kunnen begrijpen als basisbewegingen en politieke actoren. Tot slot situeren we onze bijdrage in debatten omtrent *distributive* en *transformatieve justice* om het verband tussen structurele ongelijkheid, slachtoffermobilisatie en sociale rechtvaardigheid dat in deze bijdrage centraal staat, te benadrukken.

1.1 *Slachtofferschap op het kruispunt van trauma- en mensenrechtendiscours*

Laat ons eerst en vooral terugkeren naar de eerdergenoemde universele slachtofferidentiteit en haar ontstaan binnen het westerse denken. Volgens Fassin en Rechtman zien we aan het einde van de twintigste eeuw een verandering in de manier waarop samenlevingen zich verhouden tot hun gewelddadig verleden: het zijn niet langer de helden, maar wel de slachtoffers die een centrale plaats krijgen in de geschiedenis (2009: 275). Deze aandacht voor het lot van de slachtoffers hangt nauw samen met evoluties in het denken omtrent psychologisch trauma enerzijds, en universele mensenrechten anderzijds. Terwijl eerdere definities van traumatische neurose gebaseerd waren op de aanname van een zwakke persoonlijkheid, betekende de definitie van PTSS als een diagnostische categorie in de DSM-III in 1980 een belangrijke omslag in denken waarbij ieder normaal persoon ten prooi kon vallen aan de effecten van een traumatische gebeurtenis. Bovendien gaat deze universele erkenning van lijden als trauma verder dan louter een klinische diagnose: trauma is een vorm van sociale erkenning geworden die een moreel oordeel uitspreekt over wie het recht heeft om als legitiem slachtoffer van mensenrechtenschendingen beschouwd te worden (Fassin & Rechtman, 2009: 59-61; Humphrey, 2012: 40).

Trauma is zo het fundament geworden van een slachtofferidentiteit die kan worden overgedragen van het individuele naar het collectieve niveau, bijvoorbeeld door identificatie met andere slachtoffers. De Holocaust en de nasleep ervan in de westerse wereld hebben een cruciale rol gespeeld in de ontwikkeling van dit specifieke concept van slachtofferschap. Volgens critici lijdt traumatheorie ondanks haar aanspraak op universaliteit dan ook aan een westerse vooringenomenheid die geprojecteerd dreigt te worden op de impact van massale mensenrechtenschendingen in verschillende contexten wereldwijd, en blind is voor andere (culturele) betekenissen van lijden en slachtofferschap (Craps, 2013: 3).

1.2 *De victims' turn: de rol van slachtoffers in overgangsgerechtigheid*

De centraliteit van het lot van slachtoffers in processen van overgangsgerechtigheid kan het best begrepen worden binnen de hierboven beschreven evolutie. De legitimiteit van deze processen berust in de eerste plaats op de mate waarin ze ernaar streven om tegemoet te komen aan de noden van slachtoffers inzake herstel en justitiële gerechtigheid. Door de dominantie van het trauma- en mensenrechtendiscours ligt de focus voornamelijk op het fysieke en psychologische lijden van slachtoffers, en wordt de identificatie en categorisering van slachtoffers gebouwd op bepaalde vormen van mensenrechtenschendingen die los van elkaar geïnterpreteerd worden (bijv. foltering, gedwongen verdwijning of verkrachting), eerder dan op de oorzaken van die mensenrechtenschendingen. Dit heeft geleid tot de ontwikkeling van sociale normen en gebruiken in politiek, recht en cultuur die de selectie beïnvloeden van wie de slachtofferstatus toegewezen krijgt, en zo de legitimiteit van slachtoffergroepen bepalen (Huyse, 2003: 57-58).

De bovengenoemde universalisering van slachtofferschap heeft er echter ook voor gezorgd dat er een karakteristiek beeld ontstaan is van het 'ideale' slachtoffer dat zijn of haar positie verwerft door te voldoen aan bepaalde eigenschappen die haaks staan op die van de daders, zoals onschuld, zuiverheid en morele superioriteit (Christie, 1986: 18; Bouris, 2007: 35). Passieve narratieven over het ondergaan van geweld hebben de overhand terwijl de motieven van de daders alsook de structurele oorzaken van het geweld naar de achtergrond verdwijnen. Het slachtoffer dat de hoofdrol toegedicht krijgt in deze narratieven wordt voorgesteld als een passief en apolitek subject (Ulfe & Málaga Sabogal, 2021: 49). Weinstein waarschuwt bovendien dat deze op slachtoffers gerichte benadering een essentialistisch begrip van slachtofferschap dreigt te versterken, waarbij slachtoffers als het ware verwacht worden zich een identiteit aan te meten die gestoeld is op bovengenoemde eigenschappen en die hen onlosmakelijk verbindt met het verleden (2014: 170).

Door in dit artikel slachtoffermobilisatie in functie van sociale rechtvaardigheid onder de loep te nemen willen we afstand nemen van deze essentialistische en depolitiserende benadering en de nadruk leggen op de rol van slachtoffers als actieve politieke actoren. Deze invalshoek ligt deels in lijn met de zogenoemde *victims' turn* in het veld van overgangsgerechtigheid (García Godos, 2013; 2016), die zorgde voor een hernieuwde aandacht voor de rol van slachtoffers in zowel juridische procedures als andere mechanismen van overgangsgerechtigheid, zoals bijvoorbeeld

waarheidscommissies en internationale hoven.² Terwijl de rechten en behoeften van slachtoffers in onderzoek en praktijk aan terrein gewonnen hebben, en er intussen consensus bestaat over de noodzaak om processen van overgangsgerechtigheid toegankelijker en zinvoller te maken voor slachtoffers, is de gebruikelijke benadering echter nog steeds vaak gebaseerd op eerder oppervlakkige inzichten omtrent participatie (de Waardt & Weber, 2019). Bestaande initiatieven met als doel de participatie van slachtoffers te vergroten worden voornamelijk gekenmerkt door pogingen om nabestaanden meer spreekrecht te geven tijdens strafprocedures of waarheidscommissies, of door inspanningen om slachtoffers meer zeggenschap te geven in het ontwerp en de doeleinden van mechanismen van overgangsgerechtigheid. Deze inspanningen zijn bedoeld om de ervaring van nabestaanden met procedurele rechtvaardigheid te verbeteren door een grotere deelname aan het proces te garanderen.

Toch zijn de doelstellingen van slachtofferparticipatie in recente oproepen voor slachtoffergerichte overgangsgerechtigheid ambitieuzer dan louter het faciliteren van het spreekrecht van slachtoffers in waarheidscommissies en strafhoven (de Waardt & Weber, 2019). Debatten over slachtofferparticipatie worden ook verbonden met burgerschap. Participatie wordt in deze laatste visie gepresenteerd als een politiek recht op gelijke inspraak dat vervolgens de capaciteiten en de keuzevrijheid van de begunstigden om voor hun eigen rechten op te komen zal vergroten (Cornwall, 2000). Door deelname in processen van overgangsgerechtigheid wordt gehoopt dat overlevenden ook in staat zullen zijn om deel te nemen aan de formulering van andere normen, wetten en beleid die op hen van invloed zijn. Participatie in overgangsgerechtigheid wordt dan beschouwd als een noodzakelijke stap richting de gelijke politieke participatie van overlevenden, die actief hun rechten opeisen en het beleid beïnvloeden (De Waardt & Weber, 2019).

1.3 Slachtofferorganisaties als politieke actoren

De slachtofferorganisaties die aan bod komen in dit artikel kunnen het best gedefinieerd worden als basisbewegingen of belangenorganisaties opgericht voor en door slachtoffers op vrijwillige basis. Op diverse plaatsen in de wereld bestaan dergelijke basisorganisaties waarin overlevenden zich verenigen en gezamenlijk proberen om rechten op te eisen en onrecht aan te kaarten.³ Deze mobilisatie beperkt zich niet noodzakelijk tot de postconflictperiode maar krijgt vaak al vorm tijdens het conflict of het autoritaire regime in kwestie. In tegenstelling tot de intermedi-

2 De Verenigde Naties bijvoorbeeld, namen een reeks van basisprincipes aan om de deelname van slachtoffers te vergemakkelijken door zich in te zetten voor het 'beoordelen en respecteren van de belangen van slachtoffers bij het ontwerp en de uitvoering van maatregelen van overgangsgerechtigheid' (VN-Veiligheidsraad 2004). Het Internationaal Strafhof (ICC) op zijn beurt stelt slachtoffers in staat om hun opinies en zorgen te uiten tijdens procedures en stelt hen in staat om herstelmaatregelen te eisen voor de geleden schade (Statuut van Rome 1998).

3 Enkele voorbeelden in diverse continenten zijn de Vereniging van Slachtoffers, Nabestaanden en Vrienden 28 september, 2009 (AVIPA) naar aanleiding van massaslachtingen en conflictgerelateerd seksueel geweld in Guinee-Conakry; de Moeders van Srebrenica in Nederland en Bosnië naar aanleiding van genocide in Srebrenica; het Comité voor Slachtoffers van Conflicten Bardiya (CVC) in Nepal naar aanleiding van conflictgerelateerde gedwongen verdwijningen, enz.

aire positie van mensenrechtenorganisaties die actief zijn als middenveldactoren in postconflictsamenlevingen, richten de activiteiten van slachtofferorganisaties zich rechtstreeks op het algemene welzijn van hun leden (Rudling, 2019: 466). Net zoals bij andere basisorganisaties in het Globale Zuiden (Edwards & Hulme, 1995), bestaat de financiering van de activiteiten van slachtofferorganisaties meestal uit bijdragen van de leden, of uit donaties en projectgeldten van (inter)nationale mensenrechtenorganisaties en ontwikkelingssamenwerking (de Waardt & Willems, 2022).

Slachtofferorganisaties vormen daarnaast vaak een belangrijke bron van collectieve identiteit voor de leden (Rudling, 2019: 466). Deze collectieve identiteiten, net zoals de bijhorende eisenpakketten, zijn echter dynamisch en kunnen door de tijd heen evolueren (de Waardt & Willems, 2022). Slachtofferorganisaties kunnen transformeren van zelfhulpgroepen die gericht zijn op het voorzien in basisbehoeften en verlenen van (psycho)sociale en juridische steun naar sociale en politieke belangenorganisaties, of ze kunnen deze verschillende functies met elkaar combineren. Sommige organisaties oefenen druk uit op de staat om hun burger- en sociaal-economische rechten te waarborgen en ontwikkelen hiertoe collectieve actieframes of zogenoemde 'repertoires of contention' (Tilly, 1986; Tarrow, 1998). Dergelijke repertoires kunnen zowel activiteiten van niet-institutionele aard bevatten (bijvoorbeeld het organiseren van bijeenkomsten, demonstraties of publieke wakes) als activiteiten met een meer institutioneel karakter (bijvoorbeeld politiek lobbywerk). In het geval van slachtofferorganisaties worden de repertoires gevormd op basis van het universele mensenrechtendiscours om de autoriteiten en de samenleving uit te dagen de schendingen van hun rechten in het verleden en het heden te erkennen en het gedane leed te herstellen.

Net zoals andere sociale bewegingen zijn slachtofferorganisaties dan ook niet perse homogeen, constant of coherent. Zo kan er sprake zijn van onderlinge competitie of conflict tussen leden, bijvoorbeeld op basis van politieke affilatie, gender, etnische achtergrond of sociaal-economische status, en het wel of niet meegeemaakt hebben van de periode van politiek geweld (bijv. nabestaanden versus directe slachtoffers; oudere versus jongere generaties (Rudling, 2019: 476; de Waardt, 2018). Slachtofferorganisaties zijn bovendien afhankelijk van het vrijwillige engagement van hun leden, die zich niet zelden in een precaire sociaal-economische situatie bevinden en daarom enkel bereid zullen zijn om tijd en middelen te investeren voor een strijd die effectief de moeite loont of hen nauw aan het hart ligt.

Afhankelijk van de specifieke drijfveren voor mobilisatie kunnen de ledenaantallen van slachtofferorganisaties daarom doorheen de tijd fluctueren, afzakken of versterken (bijvoorbeeld op momenten van mobilisatie in functie van rechtszaken of reparatieprogramma's). Bovendien voelen niet alle slachtoffers zich genoodzaakt om zich te organiseren of hebben ze daar niet altijd de middelen voor. Door dit gebrek aan stabiliteit worden slachtofferorganisaties soms ten onrechte als zwakke actoren beschouwd. Nochtans zijn zij de basisbewegingen die het dichtst bij de noden van slachtoffers staan tijdens periodes van overgangsgerechtigheid en politieke transitie, en die vaak ook de langste voorgeschiedenis van mobilisatie hebben. Om slachtofferorganisaties en hun drijfveren voor mobilisatie beter te begrijpen

richten we ons in deze bijdrage daarom op de processen die ze kanaliseren en te weegbrengen, en niet op een analyse van de groeperingen *an sich*.

1.4 *Slachtofferschap en structurele ongelijkheid*

Tot slot kan ons betoog omtrent slachtoffermobilisatie in functie van sociale rechtvaardigheid gesitueerd worden binnen debatten omtrent *distributive* en *transformatieve justice* in het veld van overgangsgerechtigheid. Door de nadruk op politieke transitie en democratisering in postconflictsamenlevingen verdween het debat omtrent sociaal-economische rechten en sociale rechtvaardigheid voor slachtoffers aanvankelijk naar de achtergrond. Zoals verschillende onderzoekers benadrukken lopen politieke en sociaal-economische ontwikkelingsprocessen gericht op het herstel van burgerschap voor slachtoffers in postconflictsamenlevingen echter vaak door elkaar (Mani, 2008; de Greiff & Duthie, 2009). Verschillende stemmen onderlijnen bovendien de noodzaak om meer aandacht te schenken aan de contextspecifieke en structurele mechanismen van onderdrukking en uitsluiting om de sociaal-economische en culturele rechten van slachtoffers in postconflictsamenlevingen te kunnen waarborgen (Lambourne, 2009; Gready & Robins, 2014; Weber, 2018; Garcia-Godos, 2013).

Door in deze bijdrage de collectieve mobilisatie van slachtoffers in functie van structurele maatschappelijke verandering te bestuderen willen we bijdragen aan een beter begrip van het transformatieve aspect van de claims die slachtoffers op tafel leggen in postconflictsamenlevingen; claims die niet enkel als doel hebben om de onrechtvaardigheden uit het verleden te herstellen, maar ook de aandacht vestigen op de manier waarop dat onrecht verder duurt in het heden en aldus mechanismen van structureel geweld (Galtung, 1969) blootlegt.

2 *Grassrootsactivisme van slachtoffers: drijfveren voor mobilisatie*

Op basis van inzichten verworven door onderzoek met slachtoffers van gewapende conflicten en dictatuur in Peru, Guatemala, Cyprus en Noord-Ierland belichten we in wat volgt drie typen van drijfveren voor slachtoffermobilisatie. Onze analyse besteedt in de eerste plaats aandacht aan slachtoffers die zich organiseren in basisbewegingen om hun stem te laten horen in de politieke arena. Door te focussen op slachtoffers als collectieven georganiseerd in functie van bredere maatschappelijke doelen zoals burgerschap en sociale hervorming, willen we de nadruk leggen op de politieke dimensie van hun strijd die de individuele ervaring van victimisatie overstijgt. De vier contexten waaruit we voorbeelden aanhalen, zijn stuk voor stuk landen die recent periodes van politiek geweld doormaakten, maar tegelijkertijd ook gekenmerkt zijn door een langere geschiedenis van kolonialisme en historisch onrecht die de politieke strijd van slachtoffers mee vorm geeft.

In Peru kwamen tussen 1980 en 2000 ca. 70.000 mensen om het leven tijdens het interne, gewapende conflict tussen de Maoïstische groepering het Lichtend Pad, burgermilities en het leger, en de daaropvolgende staatsterreur onder het dictatoriale bewind van president Alberto Fujimori. Op zijn minst 15.000 Peruanen werden tijdens deze periode het slachtoffer van gedwongen verdwijning (CVR, 2003). Historisch onrecht in de vorm van structurele sociaal-economische ongelijkheid en racisme lagen mede aan de basis van het massale geweld, aldus de Peruaanse Waar-

heids- en Verzoeningscommissie die van 2001-2003 de feiten onderzocht (CVR, 2003).

De Guatemalteekse burgeroorlog (1969-1996) tussen verschillende linkse guerrillagroeperingen, opeenvolgende militaire regimes, en paramilitaire burgerpatrouilles die bewapend werden door de overheid, kostte het leven aan 200.000 Guatemalteken en dwong 1,5 miljoen burgers om te vluchten. 93% van de slachtoffers werd toegeschreven aan staatsactoren (CEH, 1999). Volgens de Commissie voor Historische Opheldering (CEH) maakte het leger zich schuldig aan genocide tegen verschillende inheemse Mayagroepen, en had het conflict een duidelijk etnische component waarvan de wortels teruggaan naar de koloniale periode (CEH, 1999). Het conflict op Cyprus tussen Grieks- en Turks-Cyprioten, met militaire steun van de Griekse *junta* (1967-1974) en een bezetting van een deel door Turkije, leidde in 1974 tot de geografische opdeling van het land in een zelfverklaard Turks-Cypriotisch deel in het noorden en een Grieks-Cypriotisch deel in het zuiden.⁴ Het zogenoemde Cyprusprobleem is een van de langst slepende conflicten in Europa, ook al hebben er in de afgelopen drie decennia geen grootschalige geweldsincidenten plaatsgevonden. Tussen 1963 en 1974 verloor bijna de helft van de 570.000 inwoners van Cyprus grondrechten als gevolg van intercommunaal geweld of militaire actie.⁵ Volgens de officiële cijfers raakten 1.510 Grieks-Cyprioten en 492 Turks-Cyprioten vermist.⁶

Noord-Ierland, ten slotte, was tussen 1969 en 1998 het toneel van een gewapend conflict tussen pro-Britse protestantse Unionisten enerzijds, en pro-Ierse katholieke republikeinen anderzijds. Tijdens deze periode van geweld tussen paramilitaire groepen aan beide zijden van het politieke spectrum, de Noord-Ierse ordetroepen en het Britse leger vielen er 3.500 dodelijke slachtoffers, raakten 50.000 mensen (zwaar) gewond, en werden 40.000 burgers ontheemd (Interim Commissioner for Victims & Survivors, 2006: 5). Aan de grondslag van het ontstaan van het Irish Republican Army (IRA), de belangrijkste republikeinse gewapende groepering, lag de burgerrechtenbeweging die zich verzette tegen de eeuwenlange onderdrukking van katholieken door de pro-Britse protestantse elite.

De typologieën die we in wat volgt aanhalen, gaan verder dan louter het herstel eisen voor individuele mensenrechtenschendingen uit (een specifieke periode in) het verleden. Het gaat hier om mobilisatie in functie van eisenpakketten die het algemene sociaal-economische welzijn van het collectief voor ogen hebben, namelijk: het uiten van wantrouwen in de politiek en het strijden tegen een onrechtvaardige samenleving; het vervullen van de primaire levensbehoeften van slachtoffers en hun naasten; en het op de agenda plaatsen van vrouwenrechten.

Ten eerste zien we dat slachtoffermobilisatie in de respectievelijke voorbeelden voortkomt uit een fundamenteel wantrouwen in het politiek leiderschap dat geworteld is in ervaringen van maatschappelijke uitsluiting en onrecht voor, tijdens

4 De Turkse Republiek van Noord-Cyprus is een *de facto* staat en wordt alleen erkend door Turkije.

5 Crisis Group Europe Report N°210, Cyprus: Bridging the Property Divide 9 December 2010, zie www.crisisgroup.org/europe-central-asia/western-europemediterranean/cyprus/cyprus-bridging-property-divide.

6 The missing truth in Cyprus, Nasia Nadjigeorgiou, JusticeInfonet.org, www.justiceinfo.net/en/45647-missing-truth-cyprus.html.

en na de victimisatie. Dit politiek wantrouwen vormt vervolgens de basis voor mobilisatie in functie van andere domeinen waarop de overheid tekortschiet, zoals het vervullen van primaire levensbehoeften waaronder onderdak, voedsel of onderwijs. Deze eisen vormen dan ook een tweede belangrijke drijfveer voor collectieve mobilisatie, waarbij onderlinge solidariteit tussen slachtoffers een cruciale rol speelt. Ook hier zien we hoe zich een structureel patroon van onrecht aftekent, waarbij groepen die voorafgaand aan hun victimisatie al een kwetsbare maatschappelijke positie hadden, vaak zwaardere gevolgen dragen van politiek geweld. Ten derde belichten we hoe slachtofferorganisaties mobiliseren rond vrouwenrechten en hun eisenpakket inschrijven in een breder feministisch discours dat een inclusievere samenleving met gelijke politieke en maatschappelijke participatie vooropstelt.

2.1 Mobilisatie rond politiek wantrouwen en een onrechtvaardige samenleving

Ten eerste zien we dat ervaren onrecht dat gepaard gaat met een diep wantrouwen in het feit dat de overheid dit onrecht in de toekomst zal aanpakken een belangrijke drijfveer vormt voor slachtoffers om zich te organiseren. Doordat (post)conflict samenlevingen vaak een lange traditie van schendingen van zowel mensenrechten als civiele en politieke rechten kennen, zien we dat overlevenden verbanden leggen tussen enerzijds hun victimisatie en de (juridische en politieke) omgang daarmee, en anderzijds negatieve ervaringen met het politieke regime voor, tijdens en na de victimisatie. De motivatie om collectieve activiteiten te ontplooiën, zoals het opeisen van de naleving van maatregelen om overgangsgerechtigheid te bewerkstelligen, alsook het onder de politieke aandacht brengen van structurele ongelijkheid, wordt gekoppeld aan het idee dat de overheid het niet (rechtvaardig) doet of zal doen. Daarnaast zien we ook de overtuiging dat als de overheid wel betrokkenheid toont bij voorgaande initiatieven, dit niet wordt gedaan om de rechten van burgers na te leven, maar om er politiek gewin uit te halen.

In Peru bijvoorbeeld zal een serieuze presidentskandidaat een bezoek brengen aan ANFASEP (Nationale Associatie van Familieleden van de Ontvoerden, Gevangenen of Vermisten van Peru)⁷ gedurende de verkiezingscampagne, een foto van de ontmoeting met 'de moeders' verspreiden via de (sociale) media en beloftes doen over het naleven van slachtofferrechten en wetgeving. Volgens leden van ANFASEP is dit soort bezoeken echter vooral bedoeld om electorale steun te verkrijgen in de regio waar ooit de burgeroorlog begon en waar de armoede nog altijd groot is. 'Het zijn grote beloftes, maar ze doen niets. (...) Het zijn gewoon weer andere bedriegers.'⁸ De zorgen van de overlevenden gaan daarmee over de bescherming van hun rechten in zowel het verleden, het heden als de toekomst.

In Guatemala komt de koppeling die overlevenden maken tussen redenen om zich in te zetten voor een betere bescherming van hun rechten in de toekomst enerzijds, en de overtuiging dat er niets zal veranderen als die functies aan de staat worden overgelaten anderzijds, onder andere op de volgende manieren tot uitdrukking. Leden van ADIVIMA (de Vereniging voor de Integrale Ontwikkeling van de

7 <https://anfasep.org.pe>.

8 Interview, bestuurslid slachtofferorganisatie, Peru, 2010.

Slachtoffers van Geweld in de Verapaces, Maya Achí⁹ geven aan dat de bewoners van gebieden waar zich na de burgeroorlog voornamelijk overlevenden vestigden niets zouden hebben als zij zich als slachtoffers niet gemobiliseerd hadden:

‘Men kan niet alleen werken [het zonder de andere slachtoffers doen], omdat we soms vanwege onze taal, vanwege onze kleding, niet gewaardeerd worden. (...) Godzijdank door ADIVIMA, (...) ondanks dat de regering of de staat niet bereidwillig is om het te doen, ondanks de nood, zijn onze metgezellen nu bezig met de aanleg van riolering en water. (...) En zelfs als dit alles niet langer voor ons is maar voor onze kinderen, (...) dat ze dan later voor hen de wegen en de huizen repareren. (...) We hopen op God dat de prestatie die we van de regering eisen er zal komen. Ik zeg niet dat we dit eisen omdat we zomaar iets willen, maar vanwege de schade die ze ons hebben aangedaan.’¹⁰

Dit toont aan dat overlevenden ervan overtuigd zijn dat het noodzakelijk is dat slachtoffers zich verenigen omdat de staat burgers niet informeert over hun rechten noch over de functies van de overheid: ‘We zullen niets horen als we niet naar bijeenkomsten gaan’.¹¹ Daarnaast laten voorgaande woorden zien dat mobilisatie nodig is omdat individuen alleen geen gerechtigheid kunnen bewerkstelligen, een overtuiging die ook in het volgende fragment wordt genoemd als motivatie voor vereniging:

‘Omdat de regering in haar eentje geen gerechtigheid zal brengen, en we moeten ook druk uitoefenen op de magistraten, en op degenen die daarboven zitten, omdat ze niets zullen doen. Samenkomen, verenigen en deelnemen aan bijeenkomsten en workshops zodat zij iets zullen doen.’¹²

Deze negatieve ervaringen van slachtoffers met de overheid hebben er dan ook toe geleid dat slachtoffers gezamenlijk rechtszaken aanspannen binnen en buiten Guatemala. Vanuit de stad Rabinal in Guatemala bijvoorbeeld heeft diezelfde slachtofferorganisatie ADIVIMA samen met non-gouvernementele organisaties meerdere zaken naar het Inter-Amerikaanse mensenrechten systeem (IACtHR) gebracht over massaslachtingen die plaatsvonden rondom Rabinal begin jaren 1980.¹³ Tevens zijn diverse slachtoffers ervan overtuigd dat overlevenden zich moeten organiseren om te voorkomen dat het massageweld zich zal herhalen en ervoor te zorgen dat de overheid naar de bevolking omkijkt:

9 www.aktivima.org.gt.

10 Interview, overlevende GGR06, Guatemala, 2019.

11 Interview, overlevende HVR04, Guatemala, 2019.

12 Interview, overlevende OIR24, Guatemala, 2019.

13 *Río Negro Massacres v. Guatemala*, Judgement on Preliminary Objections, Merits, Reparations and Costs, IACtHR Series C No. 250 (4 September 2012); *Plan de Sánchez Massacre v. Guatemala*, Judgement on Merits, IACtHR Series C No. 105 (29 April 2004); *Case of the Members of the Village of Chichupac and neighboring communities of the Municipality of Rabinal v. Guatemala*. Judgement on Preliminary Objections, Merits, Reparations and Costs, IACtHR Series C No. 328 (30 November 2016).

‘Van ons [georganiseerde slachtoffers] wordt ook een voorbeeld verwacht, zodat het in Guatemala niet nog een keer gebeurt. Dat wat er is gebeurd, niet terugkomt want het heeft geen zin, het is wreedheid, (...). Wat hebben kinderen en vrouwen en boeren ermee te maken? (...) Het zijn dezelfde die ons schade hebben berokkend en die aan de macht willen blijven. (...) Terwijl er geen gezondheidszorg is, er is geen onderwijs, er zijn geen wegen, er is geen huisvesting. (...) Voor het welzijn van de meest behoeftige gemeenschappen is er niets.’¹⁴

Deze voorbeelden laten zien hoe overlevenden in Guatemala een verbintenis maken tussen hun collectieve identiteit, collectieve actie en de overtuiging dat de overheid anders niet zal handelen op het gebied van basisvoorzieningen, gerechtigheid en welzijn.

Ook op Cyprus zien we een diepgeworteld wantrouwen in de overheid dat verbonden wordt aan de negatieve beleving van maatregelen in het kader van overgangsgerechtigheid, maar hier wordt dit wantrouwen daarenboven verbonden aan het gebrek aan mogelijke oplossingen voor het conflict (de Waardt, Georgiou & Celal, 2021). Veel Cyprioten in zowel het noorden als het zuiden geven aan dat de problemen op Cyprus het gevolg zijn van een continuüm van geweld en onderdrukking:

‘De eerste gedachte die bij me opkomt, is dat ik in ’55 werd geboren in het Cyprus-probleem en het gaat door, en misschien zal dit doorgaan als ik sterf.’¹⁵

‘Politiek zit helaas in ons DNA. Ik zeg helaas omdat een persoon niet zo veel gepolitiseerd zou moeten worden. Het is oké om een ideologie in het leven te hebben, maar het is niet alles. Er is kunst, literatuur, etc. Maar wij als Cyprioten leven al jaren helaas onder [politieke] gevangenschap in deze chaos.’¹⁶

De langdurige situatie en het gevoel dat alles ‘gepolitiseerd’ is, wordt ook hier veelvuldig geassocieerd met politieke uitbuiting van de slachtoffers van het conflict:

‘Als ik zie hoe sommige realiteiten plaatsvinden in de politieke wereld van Cyprus, weet ik dat ze allebei, Grieks-Cyprioten en Turks-Cyprioten, baat hebben bij deze situatie, omdat velen mij en iedereen zoals ik tot slachtoffer kunnen maken, en tegelijkertijd ofwel promoties en salarisverhogingen krijgen, of minister worden (...), zodat ze voordelen krijgen. (...) Echt (...), wat er nu in me opkomt, weet je, ik kan het ook in mijn mond voelen, ik wil overgeven als ik me realiseer wat ze aan het doen zijn. Ze komen naar X [het dorp waar hij woont], en ze komen net op het moment dat er camera’s zijn en ze worden opgenomen, (...). Ze praten, wachten tot de camera begint op te nemen, en zodra de camera klaar is met opnemen, staan ze gewoon op en gaan ze weg. Ze zullen niet (...)

14 Interview, overlevende OIR17, Guatemala, 2019.

15 Interview, Grieks-Cypriotisch overlevende 068502, Cyprus, 2019.

16 Interview, Turks-Cypriotisch overlevende 058301, Cyprus, 2019.

praten met de slachtoffers. (...) Dus ik voel woede, verontwaardiging en walging als ik ze dit zie doen.¹⁷

In diverse gesprekken over de implementatie van maatregelen die overgangsgerechtigheid dienen te bewerkstelligen zien we dan ook dat de beleving van deze maatregelen direct geassocieerd wordt met wantrouwen ten opzichte van de staat en de politiek, en met misbruik van slachtoffers voor politieke doeleinden tot gevolg. Deze associatie zien we bijvoorbeeld ook terugkomen in de beleving van diverse cruciale uitspraken door het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) over de aanhoudende effecten van de militaire interventie/invasie van Turkije in 1974.¹⁸ Deze beleving is vaak gekleurd door het idee dat ze voornamelijk politieke doeleinden dienen:

‘Mijn indruk over de zaken is dat ze van onze [de Grieks-Cypriotische] kant worden uitgebuit (...), het [was] altijd voor een aantal politieke doeleinden, ongeacht of het echt de (...) slachtoffers helpt.’¹⁹

‘De andere [kwestie] die me pijn doet, met betrekking tot het dienen van gerechtigheid, terwijl we duidelijk te maken hebben met wetten, met een wettelijk kader, en de beslissingen moeten worden genomen op basis van juridische maatregelen, dat we zien dat ze [de politiek] binnendringen. Vooral bij het EHRM zijn politieke opportuniteiten en de beslissingen die genomen worden vooral gebaseerd op politiek. Het zijn politieke maatregelen. En dat is (...) erg slecht, het creëert een probleem voor de burgers: wantrouwen. Met betrekking tot de uitvoering van gerechtigheid: we vertrouwen het niet, persoonlijk vertrouwen ik het niet.’²⁰

Het decennialange wantrouwen in politici heeft ervoor gezorgd dat sommige slachtoffers zich genoodzaakt voelen om gezamenlijk een volgens hen historisch correctere weergave van het conflict en de slachtoffers te verspreiden:

‘Ik voel het als een verplichting [om georganiseerd te zijn], ik zal je vertellen waarom, er zijn bepaalde gevallen van kinderen en mensen die zijn vermoord of vermist waarvoor niemand interesse had. Vanwege kortdurende regeerperiodes was het enige belang dat elke regering die passeerde had of hij “de onze” was, dan was hij een held, als hij niet van onze politieke partij was, dan was hij geen held. (...)

Ik geloof dat ik zo veel mogelijk heb gegeven aan de kwestie [van de vermiste personen], het is niet overdreven om te zeggen dat de kwestie dankzij ons nog steeds bestaat, want het had nu 30, 35 jaar later moeten worden gesloten [vol-

17 Interview, Grieks-Cypriotisch overlevende 136502, Cyprus, 2019.

18 Loizidou/Turkije (1996), Cyprus/Turkije (2001), Demades/Turkije (2003), Eugenia Michaelidou/Turkije (2003), Xenides-Arestis/Turkije (2005) en Demopoulos e.a./Turkije (2011).

19 Interview, Grieks-Cypriotische overlevende 068502, Cyprus 2019.

20 Interview, Griek-Cypriotisch overlevende 187802, Cyprus 2019.

gens de politici]. We hebben het in leven gehouden, (...) ik dank (...) ons allemaal, dat we erin zijn geslaagd om zelfs na 40, 45 jaar (...) beenderen, of een deel van de beenderen, op te graven en te begraven volgens onze godsdienst. Gerechtigheid is nog helemaal niet bereikt, want onze strijd was in wezen voor het respect en het herstel van de mensenrechten.²¹

Bovenstaande belevenissen laten zien dat slachtoffers in diverse contexten om zowel vergelijkbare als verschillende redenen een collectieve identiteit creëren gebaseerd op een verbinding tussen slachtofferschap en de ervaring dat politici en regeringen nooit uit eigen beweging maatregelen die overgangsgerechtigheid dienen te bewerkstelligen zullen uitvoeren, noch zullen opkomen voor slachtoffer- en burgerbelangen. Sommigen verdenken politici er zelfs van dat zij slachtoffers gebruiken of misbruiken voor politieke doeleinden, via rechtszaken en verkiezingscampagnes.

In lijn met ideeën omtrent *distributive* en *transformative justice* hebben claims van slachtofferorganisaties in deze contexten van overgangsgerechtigheid niet enkel als doel om de onrechtvaardigheden uit het verleden te herstellen, maar ook om de aandacht vestigen op de manier waarop dat onrecht voortduurt in het heden. Slachtofferbelangen komen daarmee symbool te staan voor een bredere politiek-maatschappelijke strijd voor gelijkwaardig burgerschap, geworteld in een diepe overtuiging dat bepaalde groepen steeds opnieuw potentiële slachtoffers kunnen zijn zolang de basisvoorwaarden van de desbetreffende samenleving niet veranderen.

2.2 Mobilisatie in functie van primaire levensbehoeften

De manier waarop slachtoffers zich organiseren en hun achterban mobiliseren in functie van de primaire levensbehoeften van hun leden en de families van die leden is een tweede type van drijfveer voor mobilisatie die we hier willen belichten. Vooral tijdens en onmiddellijk na periodes van gewapend conflict of politieke repressie vormt humanitaire hulp om tegemoet te komen aan de acute noden een directe katalysator voor collectieve identiteit en actie, aangezien officiële hulp veelal ontbreekt. De focus ligt hierbij veelal op solidariteit om de levenskwaliteit van specifieke groepen zoals oorlogsvrouwen, -weduwen of -vluchtelingen te verbeteren. Bepaalde maatschappelijk kwetsbare groepen van wie de noden al hoog waren, lopen bovendien niet alleen vaak een hoger risico om getroffen te worden door politiek geweld; de gevolgen ervan treffen hen vaak ook sterker omdat de victimisatie zich voordoet tegen de achtergrond van een structurele conditie van marginalisatie op basis van sociaal-economische status, ras, gender, religieuze en/of politieke voorkeuren, die op haar beurt dan weer een (historische) oorzaak van conflict kan zijn. Slachtoffers van politiek geweld hebben bovendien vaak te kampen met een sociaal stigma, bijvoorbeeld omdat ze geassocieerd worden met een bepaalde partij in het conflict.

Het eerdergenoemde ANFASEP is een goed voorbeeld van zo'n organisatie. ANFASEP werd opgericht in 1983 door Angélica Mendoza in de stad Ayacucho, hoofdstad

21 Interview, Grieks-Cypriotische overlevende 187802, Cyprus, 2019.

van de regio die het zwaarst getroffen werd door het interne gewapende conflict. Als onderdeel van de antiterreurstrategie van het leger werden duizenden Aya-cuchanen het slachtoffer van ontvoering, extralegale detentie, foltering en extralegale executie in militaire basissen in de regio. Vrouwen op zoek naar hun verdwenen mannen en zonen richtten ANFASEP in de eerste plaats op met als doel hun geliefden levend terug te vinden. Bovenop de moeilijkheden die ze ondervonden om zich clandestien te organiseren terwijl in heel de regio een samenscholingsverbod gold, en bovenop hun historische marginalisatie als inheemse Quechua sprekende vrouwen, werden de leden van ANFASEP onmiddellijk geconfronteerd met de beschuldiging 'terroristenvrouwen' te zijn.

Van in het prille begin ging ANFASEP's politieke strijd hand in hand met humanitaire doeleinden. Een van de eerste kernactiviteiten van de slachtofferorganisatie was het op poten zetten van een *comedor* of gaarkeuken voor slachtoffers en weeskinderen, die mettertijd uitgroeide tot een volwaardige jeugdwerking met kunst-, muziek- en sportactiviteiten. In de *comedor* van ANFASEP kwamen de sociaal-economische en politieke functie van de slachtofferorganisatie samen en vonden de leden morele en praktische steun bij elkaar. Tijdens het bereiden en nuttigen van de maaltijden wisselden ze informatie uit over hun grondwettelijke rechten, juridische hulp en de zoektocht naar de vermisten, en werden de kinderen en jongeren van kleins af aan gepolitiseerd (ANFASEP, 2007: 38).

In Guatemala richtten vrouwen die weduwe werden ten gevolge van het interne, gewapende conflict in 1988 de CONAVIGUA (Nationale Coördinator van Weduwen van Guatemala)²² op, een nationale koepelorganisatie die slachtoffergroepen vanuit het hele land verenigt. Ook bij CONAVIGUA waren politieke en sociaal-economische drijfveren van meet af aan met elkaar verweven, met 'voeding, medicijnen, huisvesting en kleding voor onze kinderen en families' alsook 'het onderwijs van onze kinderen' hoog op de agenda, naast bredere maatschappelijke eisen zoals politieke participatie en respect voor mensenrechten (CONAVIGUA 1988a: 4). Bij haar ontstaan omschreef CONAVIGUA de reden daartoe zelf als volgt:

'Bovendien moeten we nu onze maïs kopen en alle prijzen zijn gestegen, dit jaar zullen we geen oogst hebben omdat we geen mest voor onze akkers hebben kunnen kopen. Dat stemt ons tot nadenken, hoe zal de toekomst van onze kinderen zijn? Dit alles heeft ertoe geleid dat we met elkaar zijn beginnen te praten, zijn beginnen samen komen, beginnen nadenken zijn over oplossingen om onze noden te lenigen. Zo was het dat we onze groepen, comités en andere organisatievormen opzetten in onze kantons en gehuchten. Wat we proberen is om een *tortilla* meer te vinden voor onze kinderen.' (CONAVIGUA 1988b: 3)

Ook in Noord-Ierland werden tijdens en na het conflict slachtoffergroeperingen opgericht die zich organiseren in functie van het verbeteren van de primaire levensbehoeften van hun leden, en die vaak verweven zijn met de zogenoemde *com-*

22 <https://conavigua.tripod.com>.

munity sector.²³ WAVE (*Widows Against Violence Empower*),²⁴ bijvoorbeeld, werd in 1991 opgericht als een centrum voor welzijns- en jeugdwerk. Naast politiek lobbywerk rond waarheid en gerechtigheid voor de slachtoffers van het conflict, staat het sociaal-economisch en mentaal welzijn van de leden centraal in WAVE's activiteiten.²⁵ De *South East Fermanagh Foundation* (SEFF),²⁶ een rurale slachtofferorganisatie, biedt haar leden sociale dienstverlening aan door bijvoorbeeld ondersteuning te bieden bij het aanvragen van sociale uitkeringen, de weg te wijzen naar diensten in de (mentale) gezondheidszorg, of voedselpakketten uit te delen tijdens de kerstperiode aan de meest behoeftigste leden.²⁷

Sociaal-economische drijfveren vormen kortom een belangrijke katalysator voor het ontstaan en versterken van slachtoffermobilisatie in de nasleep van grootschalig geweld. Een collectieve slachtofferidentiteit wordt gemobiliseerd vanuit onderlinge solidariteit, overleving en welzijn, terwijl tegelijkertijd een platform voor ontmoeting, bewustmaking en/of uitwisseling van collectieve actiestrategieën gecreëerd wordt. De postconflictperiode vormt op die manier een belangrijk moment van politisering die kan leiden tot slachtoffermobilisatie in functie van sociaal-economische grieven die vaak al voor het conflict bestonden, en door de gevolgen van politiek geweld versterkt werden. De betrokkenheid van diezelfde slachtofferorganisaties in maatregelen die overgangsgerechtigheid dienen te bewerkstelligen tijdens de periode van politieke transitie krijgt zo meteen een bredere sociaal-economische dimensie die verder reikt dan enkel het (juridisch) remediëren van (geïndividualiseerd) onrecht uit het verleden, en het maatschappelijk welzijn van een volledige groep vooropstelt.

2.3 Mobilisatie rond vrouwenrechten

Een derde aspect dat we hier willen belichten aan de hand van enkele voorbeelden is hoe slachtofferorganisaties mobiliseren rond vrouwenrechten en hun eisenpakket inschrijven in een breder feministisch discours dat het lot van het individuele slachtoffer overstijgt door een bepaald maatschappijbeeld te reflecteren. Hiervoor moeten we eerst de gegenderde impact van bepaalde vormen van victimisatie benoemen. In contexten waarin meer mannen actief deelnemen in gewapende strijd, zijn zij ook op grotere schaal het slachtoffer van misdaden zoals moord, gedwongen rekrutering, gedwongen verdwijning, extralegale detentie en foltering; terwijl vrouwen vaker het slachtoffer worden van bepaalde vormen van seksueel en gendergerelateerd geweld (bijvoorbeeld verkrachting, gedwongen sterilisatie). Vrouwen dragen daarnaast mede de emotionele en economische impact van de victimisatie van mannen en blijven achter als enige gezinshoofd waardoor ze 'tegelijkertijd man en vrouw moeten zijn'.²⁸ Deze verschuiving in maatschappelijke genderrollen,

23 De term *community sector* verwijst veelal naar eerder kleinschalige middenveldorganisaties die opereren op vrijwillige basis en zich richten op solidariteit binnen of met een bepaalde gemeenschap door middel van activiteiten gericht op welzijn, vrije tijd, enz.

24 <https://wavetraumacentre.org.uk>.

25 Interview met Paul Gallagher, WAVE injured group, Belfast, 24 november 2021.

26 <https://seff.org.uk>.

27 Interview met Kenny Donaldson, SEFF, Lisnaskea, 5 december 2021.

28 Interview met vrouwelijk lid van rurale slachtofferorganisatie, Peru, 2015.

veroorzaakt door grootschalige victimisatie ten gevolge van oorlogsgeweld, kan een katalysator zijn voor processen van emancipatie en politisering van vrouwen. In verschillende postconflictsamenlevingen zien we hoe vrouwen het voortouw nemen in slachtofferorganisaties, bijvoorbeeld organisaties die het terugvinden van verdwenen familieleden als kerndoel hebben, zoals we al zagen in het voorbeeld van WAVE in Noord-Ierland, CONAVIGUA in Guatemala of ANFASEP in Peru.

Een belangrijke bondgenoot van het Noord-Ierse WAVE in het identificeren van slachtoffers en hun families was de slachtoffer- en vrouwenorganisatie *Women Together*, die vanaf het prille begin van het conflict in zowel katholieke als protestantse wijken huisbezoeken verrichtte bij getroffen families om getuigenissen te verzamelen en namen van slachtoffers in lijsten op te nemen. *Women Together* groeide later uit van een lokale gemeenschapsorganisatie tot de op nationaal politiek niveau geëngageerde *Women's Coalition*, de delegatie van vrouwen die deelnam aan de vredesgesprekken die in 1998 zouden leiden tot het Goede Vrijdag Akkoord, en die maatregelen omtrent gendergelijkheid verdedigde tijdens de onderhandelingen.²⁹ Zo zorgden *Women Together* en de *Women's Coalition* ervoor dat vrouwenrechten op de agenda geplaatst werden tijdens de periode van politieke transitie en overgangsgerechtigheid.

Daarnaast kunnen collectieve initiatieven die ontstaan zijn om inspraak te creëren over mogelijkheden om conflict en langdurig geweld te beëindigen ook ingezet worden om een verandering van maatschappelijke genderrollen op te eisen. De organisatie *Hands Across the Divide* op Cyprus is een bicommunale vrouwengroep opgericht in 2001. Hun collectieve activiteiten hebben een driedig karakter. Ten eerste biedt de organisatie Turks-Cypriotische en Grieks-Cypriotische vrouwen de mogelijkheid om elkaar te ontmoeten. Jarenlang gebeurde dit in de neutrale VN-bufferzone omdat autoriteiten aan beide kanten bicommunale activiteiten dwarsboomden of zelfs publieke lastercampagnes begonnen tegen de oprichters vanwege hun bicommunale activiteiten. 'Ik heb *Hands Across the Divide* opgericht. Ik wil vertellen dat om anders te zijn en echt tegen de gevestigde orde in te gaan, je een risico neemt en dat er een prijs voor betaald moet worden. We moeten dus altijd voorbereid zijn [op represailles].'³⁰ Ten tweede en derde is dit een platform van waaruit vrouwen sociale, politieke en culturele ideeën kunnen ontwikkelen die vrede dienen te bewerkstelligen, omdat vrouwen ervaren dat zij buiten besluitvormingsprocessen over de toekomst van Cyprus werden gehouden.³¹

Wat opvalt bij CONAVIGUA in Guatemala is niet enkel hoe vrouwen de drijvende kracht zijn achter deze slachtofferorganisatie, maar ook hoe de beweging haar bestaansreden expliciet inschrijft in een feministisch discours. Zo legt CONAVIGUA in haar communicatie een direct verband tussen enerzijds de structurele victimisatie van vrouwen die een grote impact heeft op hun levenskwaliteit ('*nuestra situación como mujeres*', 'onze situatie als vrouwen'), en anderzijds hun victimisatie als weduwe door de burgeroorlog die leidt tot een hernieuwde slachtofferconditie

29 Interview met Anne Carr, Community Dialogue en Women Together, online, 30 november 2021.

30 Interview, Turks-Cypriotisch overlevende, 228301, Cyprus, 2019.

31 www.peace-cyprus.org/Womenbridges/.

(‘*nuestra situación como viudas*’, ‘onze situatie als weduwen’). In de openingsparagraaf van het stichtingsdocument van de organisatie luidt het als volgt:

‘Het volk van Guatemala heeft honderden jaren van onrechtvaardigheid, uitbuiting, discriminatie, marginalisering en onderdrukking ervaren. Maar wij vrouwen lijden dubbel zoveel, en inheemsen en weduwen nog meer. (...) Wij vrouwen zijn de laatsten die naar bed gaan en de eersten die opstaan. Maar om te discussiëren en oplossingen te zoeken voor de problemen van onze gemeenschap, en erger nog de situatie van Guatemala, houden de autoriteiten met ons geen rekening, want ze zeggen dat we niets weten en dat onze mening waardeloos is.’ (CONAVIGUA, 1988a: 1)

CONAVIGUA beschrijft zichzelf voorts als een organisatie voor en door vrouwen die weduwe werden als gevolg van het interne, gewapende conflict, vrouwen die weduwe werden ten gevolge van de natuurlijke dood van hun echtgenoten, moeders die door ziekte of armoede een gelijkaardige situatie doormaken als die van de weduwen (*‘madres no viudas*’), en alle vrouwen die geen gelijkaardige situatie doormaken maar bereid zijn om bondgenoten te zijn in de strijd (CONAVIGUA, 1988a: 3). Naast eisen die rechtstreeks verband houden met hun conditie als slachtoffer van de burgeroorlog (bijvoorbeeld het vinden van verdwenen familieleden, het straffen van de daders, of het opkomen voor de primaire levensbehoeften van slachtoffers en hun familieleden), hebben de vrouwen van CONAVIGUA ook een bredere transformatieve vrouwenrechtenagenda, met eisen zoals respect voor de waardigheid van vrouwen en bescherming tegen seksueel geweld, de algemene ontwikkeling en politieke activering van vrouwen door middel van actieve steun aan vrouwenrechtenbewegingen, en gelijke kansen op het vlak van werk, onderwijs en politieke participatie (CONAVIGUA, 1988a: 4). De vrouwen van CONAVIGUA komen daarmee niet enkel op voor hun eigen individuele welzijn als slachtoffers, maar brengen ook een transformatief eisenpakket naar de politieke arena dat hun postconflictmaatschappijbeeld reflecteert, en appelleert aan het welzijn en de rechten van vrouwen in het algemeen.

Een ander voorbeeld van collectieve mobilisatie door slachtoffers rond vrouwenrechten is te vinden in de beweging die in Peru ontstond in de nasleep van de gedwongen sterilisatie van meer dan 270.000 vrouwen, veelal inheems en/of afkomstig uit de armere klasse, tijdens het autoritaire regime van Alberto Fujimori (1992-2000) (CVR, 2003). De strijd voor reparaties en gerechtigheid voor en door slachtoffers van deze mensenrechtenschending, verenigd in collectieven zoals de *Grupo de Seguimiento a las Reparaciones a Víctimas de Esterilizaciones Forzadas* (Follow-up Groep voor de Schadeloosstelling van Slachtoffers van Gedwongen Sterilisaties, GREF),³² wordt verbonden met een breder feministisch discours over reproductieve rechten en het zelfbeschikkingsrecht van vrouwen over hun eigen lichaam, dat ook centraal staat in het zeer actuele en verhitte debat rond abortus in Peru en andere (Latijns-)Amerikaanse landen.

32 <https://grefperu.wordpress.com>.

Door een collectieve identificatie als vrouwen wier rechten geschonden zijn of worden, zien we hoe deze drijfveer voor slachtoffermobilisatie een verbindend effect heeft tussen enerzijds de organisaties die de – veelal inheemse en rurale – slachtoffers direct verenigen en vertegenwoordigen, en anderzijds de – veelal urbane – feministische collectieven en middenveldorganisaties met een bredere vrouwenrechtenagenda die zich solidair tonen met de strijd van de slachtoffers en deze actief mee ondersteunen met hun campagnes. De manier waarop slachtoffers van massale mensenrechtenschendingen betrokken zijn in de mobilisatie rond vrouwenrechten toont aan hoe slachtofferschap een draaischijf kan worden voor transformatieve ideeën en eisen die, door een alternatief toekomstbeeld op de kaart te zetten waarin discriminatie op basis van gender niet langer op grote schaal aanwezig en onbestraft blijft, verder gaan dan herstel voor het leed dat het slachtoffer in het verleden is aangedaan.

Conclusies

In deze bijdrage stonden drijfveren voor slachtoffermobilisatie in functie van sociale rechtvaardigheid centraal: de manier waarop slachtofferschap in postconflictsamenlevingen vorm kan krijgen in relatie tot, en ingezet kan worden in functie van, een bredere gemeenschap en een breder politiek verhaal dat verder reikt dan het lot van het individuele getraumatiseerde en vervreemde slachtoffer.

Onze benadering van slachtofferschap als grond voor collectieve actie maakt zichtbaar hoe massavictimisatie een katalysator kan zijn voor het opeisen van maatschappelijke verandering, en geeft slachtofferschap opnieuw een politieke dimensie. Deze politiek-maatschappelijke dimensie van wat het betekent om slachtoffer te zijn wordt onderbelicht in het invloedrijke westerse trauma- en mensenrechten-discours omtrent slachtofferschap dat dominant werd na de Tweede Wereldoorlog. In dat discours is het 'ideale' slachtoffer immers voornamelijk een eendimensionaal, passief en apolitek subject dat gereduceerd dreigt te worden tot zijn of haar traumatische ervaring en de pathologische gevolgen ervan. Bovendien zijn deze 'ideale' slachtofferidentiteit en de eigenschappen die eraan verbonden worden sterk gegendered: het slachtoffer is doorgaans vrouwelijk en de dader mannelijk. De recentere *victims' turn* plaatste debatten over de (politieke) rol van slachtoffers opnieuw op de voorgrond, met een nadruk op participatie en burgerschap. Het is in lijn met deze debatten dat we in deze bijdrage keken naar slachtofferorganisaties als basisbewegingen en politieke actoren, die hun strijd niet enkel verbinden met processen van overgangsgerechtigheid, maar ook claims maken voor *distributive* en *transformative justice* die het herstellen van historisch onrecht als doel hebben. Door de nadruk te leggen op slachtoffers die zich organiseren en mobiliseren in functie van bredere maatschappelijk eisenpakketten, verbreedden we de eenzijdige focus op het individuele lijden als voorwaarde voor en bouwsteen van slachtofferschap naar de potentiële rol van slachtoffers als veelzijdige politieke actoren wier identiteit gevormd is door bredere sociaal-economische, maatschappelijke en historische processen.

Om slachtoffermobilisatie in functie van sociale rechtvaardigheid beter te begrijpen keken we naar slachtoffers van massale mensenrechtenschendingen en hun grassrootsorganisaties in Peru, Guatemala, Noord-Ierland en Cyprus, en beschreven we een typologie van drie drijfveren voor mobilisatie: het uiten van wantrouwen in de politiek en het strijden tegen een onrechtvaardige samenleving; het vervullen van de primaire levensbehoeften van slachtoffers en hun naasten; en het op de agenda plaatsen van vrouwenrechten. Ten eerste zien we dat de koppeling die slachtoffers maken tussen het structureel wantrouwen in de officiële politieke systemen en overheidsinstanties enerzijds, en gerechtigheid voor slachtoffers anderzijds, hen sterkt in de overtuiging dat ze zelf aan het roer zullen moeten staan van bredere maatschappelijke veranderingen met het oog op een rechtvaardigere samenleving. De manier waarop sociaal-economische en politieke drijfveren van slachtoffers met elkaar verweven raken en elkaar kunnen versterken, zoals duidelijk wordt in het voorbeeld van ANFASEP's gaarkeuken of het welzijnswerk dat gericht wordt door slachtofferorganisaties in Noord-Ierland, getuigt bovendien van de veelzijdigheid van collectieve slachtofferidentiteiten en de manier waarop ze vorm krijgen. De verschuiving in maatschappelijke genderrollen die veroorzaakt kan worden door grootschalige victimisatie, en die vervolgens een katalysator kan zijn van processen van emancipatie en politisering van vrouwen, toont dan weer de complexiteit en soms ook paradoxaliteit van zulke processen. Dit alles betekent niet dat het individuele lijden van slachtoffers geen invloed uitoefent op of geen plaats heeft binnen de collectieve identiteit; wel dat het van naderbij bekijken van grassrootslachtoffermobilisatie een complexiteit blootlegt die het apolitieke traumadiscours overstijgt.

Een beter begrip van slachtofferorganisaties als collectieve politieke actoren kan bovendien een ander licht laten schijnen op debatten rond slachtofferparticipatie in processen en mechanismen van overgangsgerechtigheid, en de potentiële impact ervan op (herstel van) burgerschap in postconflictsamenlevingen. Zoals eerder aangehaald blijven bestaande pogingen om slachtofferparticipatie in de praktijk te brengen, ondanks de *victims turn*, vaak beperkt tot oppervlakkige of instrumentalistische invullingen van participatie. Om het 'vermogen [van slachtoffers] om te denken, te spreken, te handelen en in opstand te komen' (Madlingozi, 2010: 209) te erkennen en te respecteren zou de aandacht in wetenschap en praktijk voor de politieke subjectiviteit en het potentieel tot handelen van slachtoffers verder versterkt moeten worden. Een manier om dit in de praktijk te brengen als het gaat over slachtofferparticipatie is om te vertrekken vanuit bestaande organisatiestructuren in plaats van te vragen van slachtoffers dat ze zich engageren in allerlei mechanismen die zonder hun inspraak gecreëerd werden (Firchow & Selim, 2022; de Waardt & Weber, 2019).

Een goed inzicht in de collectieve identiteiten, organisatievormen en drijfveren voor mobilisatie van slachtoffers in postconflictsamenlevingen is daarom cruciaal. Zoals blijkt uit de voorbeelden van o.a. CONAVIGUA en ADIVIMA in Guatemala, WAVE in Noord-Ierland of ANFASEP in Peru, hebben slachtofferorganisaties vaak een lange traditie van organisatie en mobilisatie die voorafgaat aan processen en mechanismen van overgangsgerechtigheid die geïmplementeerd worden tijdens de transitie- en postconflictfase. Op die manier kan een beter begrip van de oorsprong

en aard van slachtoffermobilisatie tevens tegemoetkomen aan de nood aan een betere contextualisering en lokale inbedding van processen van overgangsgerechtigheid.

Tot slot biedt deze benadering van slachtofferschap ruimte om sociaal-economische rechten en sociale rechtvaardigheid voor slachtoffers opnieuw op de voorgrond te plaatsen, en hen in de eerste plaats (opnieuw) als volwaardige burgers en dragers van rechten te erkennen. In deze bijdrage hebben we dat gedaan door te kijken naar het transformatieve aspect van de claims die slachtoffers door middel van collectieve organisatie en mobilisatie naar voren brengen: de eis tot maatschappelijke verandering. Door hun ervaring van mensenrechtenschendingen in verband te brengen met mechanismen van structureel geweld in de vorm van sociaal-economische ongelijkheid, politieke en juridische uitsluiting, racisme, of genderdiscriminatie, vestigen slachtoffers en hun organisaties de aandacht op de manier waarop onrecht voortduurt en victimisatie versterkt wordt. Een collectieve slachtofferidentiteit kan dan de basis vormen voor mobilisatie rond *transformative* en *distributive justice*, alsook een vorm van verzet tegen ongelijkheden die de weg effenden voor victimisatie. Een van de centrale doelstellingen van herstelmaatregelen voor slachtoffers van massale mensenrechtenschendingen is dat deze maatregelen het vertrouwen van de burger zouden moeten versterken, zowel tussen burgers onderling als tussen burgers en staatsinstellingen (De Greiff, 2006). Dit herstel van vertrouwen is de hoeksteen van een nieuw begin.

Literatuur

- ANFASEP (2007). *¿Hasta cuándo tu silencio? Testimonios de dolor y coraje*. Ayacucho: ANFASEP.
- Bouris, E. (2007). *Complex Political Victims*. Connecticut: Kumarian Press.
- Bundschuh, T. (2015). Enabling Transitional Justice, Restoring Capabilities: The Imperative of Participation and Normative Integrity. *International Journal of Transitional Justice*, 9(1), 10-32.
- Christie, N. (1986). The Ideal Victim. In E.A. Fattah (ed.), *From Crime Policy to Victim Policy: Reorienting the Justice System*. Basingstoke: Macmillan Press.
- CONAVIGUA (1988a). *Plataforma de organización y lucha de la Coordinadora Nacional de Viudas de Guatemala*. Civil War, Society and Political Transition in Guatemala: the Guatemala News and Information Bureau Archive (1963-2000), F1466.7.C584, Princeton University Library.
- CONAVIGUA (1988b). *Damos a conocer: Por qué nos juntamos y creamos nuestra propia organización?* Civil War, Society and Political Transition in Guatemala: the Guatemala News and Information Bureau Archive (1963-2000), F1466.7.C584, Princeton University Library.
- Comisión de Esclarecimiento Histórico (1999). *Guatemala Memoria Del Silencio*. Guatemala: UNOPS.
- Comisión de la Verdad y la Reconciliación (2003). *Informe Final*. Lima: CVR.
- Cornwall, A. (2000). *Beneficiary, Consumer, Citizen: Perspectives on Participation for Poverty Reduction*. *Sida Studies 2*. Swedish International Development Cooperation Agency (Sida), 1-92.
- Craps, S. (2013). *Postcolonial Witnessing*. Londen: Palgrave Macmillan.

- Druliolle, V. & Brett, R. (2018). Introduction: Understanding the Construction of Victimhood and the Evolving Role of Victims in Transitional Justice and Peacebuilding. In V. Druliolle & R. Brett (eds.), *The Politics of Victimhood in Post-conflict Societies: Comparative and Analytical Perspectives* (pp. 1-22). Londen: Palgrave Macmillan.
- De Greiff, P. (2006). Justice and Reparations. In P. De Greiff (ed.), *Handbook of Reparations* (pp. 451-477). Oxford: Oxford University Press.
- De Greiff, P. & Duthie, R. (2009). *Transitional justice and development: making connections*. New York: Social Science Research Council.
- Fassin, D. & Rechtman, R. (2009). *The Empire of Trauma: An Inquiry Into the Condition of Victimhood*. Princeton: Princeton University Press.
- Firchow, P. & Selim, Y. (2022). Meaningful Engagement from the Bottom-Up? Taking Stock of Participation in Transitional Justice Processes. *International Journal of Transitional Justice*, <https://doi.org/10.1093/ijtj/ijab031>.
- Galtung, J. (1969). Violence, Peace, and Peace Research. *Journal of Peace Research*, 6(3), 167-191.
- García-Godos, J. (2013). Colombia: Accountability and DDR in the Pursuit of Peace? In C. Lekha Sriram, J. García-Godos, J. Herman & O. Martin-Ortega (eds.), *Transitional Justice and Peacebuilding on the Ground: Victims and Ex-Combatants* (pp. 219-237). Londen: Routledge.
- García-Godos, J. (2016). Victims in Focus. *International Journal of Transitional Justice*, 10(2), 350-358.
- Gready, P. & Robins, S. (2014). From Transitional to Transformative Justice: A New Agenda for Practice. *International Journal of Transitional Justice*, 8(3), 339-361.
- Humphrey, M. (2012). The Politics of Trauma. *Arts: The Journal of the Sydney University Arts Association*, 32, 37-54.
- Huyse, L. (2003). Victims. In D. Bloomfield, T. Barnes & L. Huyse (eds.), *Reconciliation after Violent Conflict: A Handbook* (pp. 54-66). Stockholm: International Institute for Democracy and Electoral Assistance.
- Interim Commissioner for Victims & Survivors (2006). Support for Victims and Survivors. Funding by Government since 1998 (https://cain.ulster.ac.uk/victims/docs/icvs/icvs_report_220606.pdf).
- Kovras, I. (2017). *Grassroots Activism and the Evolution of Transitional Justice: The Families of the Disappeared*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lambourne, W. (2009). Transitional Justice and Peacebuilding after Mass Violence. *International Journal of Transitional Justice*, 3, 28-48.
- Mani, R. (2008). Dilemmas of Expanding Transitional Justice, or Forging the Nexus between Transitional Justice and Development. *International Journal of Transitional Justice*, 2, 253-265.
- Robins, S. (2017). Failing victims? The limits of transitional justice in addressing the needs of victims of violations. *Human Rights and International Legal Discourse*, 9(1), 41-58.
- Rudling, A. (2019). What's Inside the Box? Mapping Agency and Conflict within Victims' Organizations. *International Journal of Transitional Justice*, 13, 458-477.
- Tarrow, S. (1998). *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tilly, C. (1986). *The Contentious French*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Ulfe, M.E. & Málaga Sabogal, X. (2021). *Reparando mundos. Víctimas y Estado en los Andes peruanos*. Lima: Fondo Editorial PUCP.
- Weber, S. (2018). From Victims and Mothers to Citizens: Gender-Just Transformative Reparations and the Need for Public and Private Transitions. *International Journal of Transitional Justice*, 12, 88-107.

- Weinstein, H. (2014). Victims, Transitional justice and Social Reconstruction: Who is Setting the Agenda? In: I. Vanfaechem, A. Pemberton & F. Mukwiza Ndahinda (eds.), *Justice for Victims: Perspectives on Rights, Transitions and Reconciliation* (pp. 161-182). Londen: Routledge.
- de Waardt, M. (2018). The Politics of Victimhood at the Grassroots level. Inclusion and Exclusion among Peruvian Victim-Survivor Associations. In V. Druliolle & R. Brett (eds.), *The Politics of Victimhood in Post-Conflict Societies* (pp. 133-158). Londen: Palgrave Macmillan.
- de Waardt, M. & Weber, S. (2019). Beyond Victims' Mere Presence: An Empirical Analysis of Victim Participation in Transitional Justice in Colombia. *Journal of Human Rights Practice*, 11(1), 209-228.
- de Waardt, M. & Willems, E. (2022). Recipients Versus Participants: Politics of Aid and Victim Representation in Transitional Justice Practices in Peru. *Human Rights Quarterly*, 44(2), 339-363.
- de Waardt, M., Georgiou, D. & Celal, E. (2021). Attempts at Redress Through the Lens of Social Identity: Housing, Land and Property of the Displaced in Cyprus. *International Journal of Transitional Justice*, 15(1), 169-189.